

B e v e z e t é s

Az 1640-es és az 1650-es évekre, tehát pontosan a XVII. század derekára esik az a rövid időszak, amely meghatározta Apáczai Csere János és kortársai szellemi arculatát, s amelyre ugyanakkor félreismerhetetlenül rányomták bélyegüket az ő törekvéseik.

Ennek a nemzedéknek a sorsán és szerepén túl is sok jelenség szól emellett, hogy a század közepét kitöltő két-három évtizedben kulturánk történetének egy külön szakaszát lássuk, amely a lehetőségek és eredmények színvonala, de méginkább a fejlődés tendenciája tekintetében észrevehetően különbözik a megelőző és a következő időszaktól.

A periódushatárok viszonylag elég élesek. 1638 körül egyidejűleg következik be fordulat protestáns értelmiségünk akkoriban fontosabb csoportjainak fejlődésében. A református ortodoxok ekkor érik el dinamikus egyházi, iskolai - és politikai - működésük legnagyobb győzelmét: a radikális antitrinitárius mozgalomra végzetes csapást mérnek, legfőbb vetélytársuk, az erdélyi unitárius egyház működését ugyyszólván megbénítják. Így most már igazán nyeregbe kerülnek, a kulturális életnek majd minden kulcspozícióját a kezükben tartják - s úgy hiszik: véglegesen.

Rendkívül jellemző azonban, hogy szinte ugyanezekben a hónapokban következik be a "belső ellenzék", a magyar puritanizmus mozgalommá szerveződése és támadásba lendülése /"londoni liga", Bényei, majd Tolnai Dali és társai hazai iskolai, agitációs és szervező tevékenységének kezdete stb./. Ennek az ellenzéknek a bátor és korszerű, gyakorlatias programja sokkal erősebben gyökereszik az igazán időszerű nyugateurópai haladó szellemi áramlatokban és a hazai társadalmi-kulturális valóságban, mint a liberális-humanista unitáriusok elméleti radikalizmusa. Sokkal veszélyesebb is tehát a most színre lépő ellenfél, mint az éppen legyőzött.

Ettől kezdve tehát egy felekezetiileg most már csaknem egyne-
mü - bár súlyos belső ellentmondásokkal terhelt - kulturáról be-
szélhetünk a magyar nyelvterület keleti felén is. A konfesszioná-
lis egyneműség akkoriban - Európa történelmében utoljára - ismét
aktuális, bizonyos fokig a legfejlettebb országokra is jellemző
volt. Csakhogy a polgári Nyugat-Európában igen hamar megmutatták
a kegyetlen következetességgel kialakított homogenitás relativ és
átmeneti voltát az újra és újra föllángoló, krónikus vallási vál-
ság jelenségei: a mérlegelő és kételkedő emberi elme, meg a for-
rón érző emberi szív elemi erejü lázadásai a vallási-felekezeti
dogmatizmus, a tekintélyelv és a skolasztika minden megnyilvánu-
lásával szemben.

Végző soron hasonló folyamat megy végbe nálunk is, csak ala-
csonyabb színvonalon, kevésbé differenciáltan. Nálunk se tudta
végképp s minden tekintetben megakadályozni a világi kultúra fej-
lődését a felekezetiileg determinált vallási ideológia előtérbenyo-
mulása. Sőt, például a természettudományos gondolkodás és gyakorlat
- bár korlátozott -előretörését valamilyen közvetett módon nagyon
is sietteték a látszólag pusztán vallási kérdések körül zajló vi-
ták. Közismert, hogy pozitív hatása volt ebben a tekintetben bá-
tor, ujitó szellemű tanárainknak, nyomdászainknak, orvosainknak -
az enciklopedikus majd a descartesi elvek magyar követőinek.

Ráadásul az a paradox helyzet állt elő, hogy a fő világnéze-
ti kérdésekben konzervatív álláspontot képviselő, leghajthatatla-
nabb ortodoxok közt is fölbukkant a világi kultúra és tudomány ü-
gyének egy-egy színvonalas, bizonyos tekintetben haladó gondolko-
dásu fejlesztője. Így Pósházi János - hogy csak egyetlen példát
említsünk - ma már egy materialista jellegű atomisztika és a ma-
gyar Descartes-recepció ellentmondásos, de jelentékeny képviselő-
jének is számít, nemcsak a vallási és társadalmi ujitások elfo-
gult és elvakult üldözőjének.

Az 1630-as évek végén kezdődött fejlődés azonban nem sokáig
volt zavartalan. A keleti országrészek kulturájának igazi fölvi-
rágzására történelmileg szinte csak egy szempillantásnyi idő ju-
tott. 1660 körül vége szakadt azoknak a viszonylag békés feltéte-
leknek, amelyek az aránylag gyors fejlődést addig biztosították.
Egymást érték a polgári jellegű kulturális föllendülést majdnem
végzetesen megakasztó katasztrófák. A szerencsétlen lengyel kaland
után török és tatár pusztítás, eredményes Habsburg-katolikus ex-

panzió, s a különböző fejedelmi pártok valóságos polgárháboruja következett. Gyakorlatilag megsemmisültek a nem is olyan régen virágzásnak indult művelődési centrumok legfontosabbjai: a váradi, a gyulafehérvári s pár évvel később a pataki. Föltűnő, hogy milyen sokan halnak meg ezekben az esztendőkből a legjobbak közül: a szervező és alkotó értelmiség köréből Tolnai Dali, Medgyesi, Nagyari, Benedek, Apáczai - szóval két nemzedékből is az ujitó mozgalmak legfontosabb vezető alakjai: s ugyanakkor olyan jelentékeny pártfogók, mint Nadányi Mihály, Váradi Miklós, s Lórántffy Zsuzsanna, a puritánusokat a saját fiával szemben is védelmező fejedelemszszony.

A súlyos csapások nem vezettek az előző időszak művelődési törekvéseinek azonnali teljes és végleges kudarcára. Magától értődik azonban, hogy rendkívül megnehezítették azoknak a dolgát, akik túlélték a fizikai és szellemi megsemmisüléssel fenyegető válságok első hullámát. Megváltozott feltételek között, tiszteletreméltó heroizmussal küzdöttek egy lényegében változatlan célért a század utolsó harmadának legjobbjai. Nem lehet azonban kétséges, hogy a lényegesen kedvezőtlenebb viszonyok között új szakasz kezdődött szellemi mozgalmaink és a polgári kultúra fejlődésében.

A két szélső dátum - kb. 1638 és kb. 1662 - közti negyedszázad magyar kulturájának sokoldalú, korszerű bemutatásához megújult, marxista szellemű társadalomtudományi kutatásunk nem kevés eredménnyel járult hozzá.

Irodalomtörténetünk új kézikönyvének megfelelő része /A magyar irodalom története II. Bp. 1964. 221-249./ Bán Imre, Makkai László, Zemplén Jolán könyvei mellett Mátrai László, Révész Imre, Tordai Zádor és mások összefoglaló tanulmányaira támaszkodhatott az utóbbi másfél évtized tudományos terméséből. Legujabban is megjelent néhány olyan munka, amely gazdagítja művelődésünk történetének e szakaszára vonatkozó ismereteinket. Így közvetve jelentenek segítséget a kutatás számára az "Európa nagy korszakai"-sorozat első kötetei /Hankiss-Makkai: Anglia az ujkor küszöbén; Wittman: Németalföld aranykora. Bp. 1965./.

A fent jelzett eredmények nem jelentik azt, hogy a Kelet-magyarországi és erdélyi kultúra föllendülésének akár csak a legfontosabb kérdései is megnyugtatóan tisztázódtak volna. Nem mondhatjuk például, hogy a jelenség társadalomtörténeti háttéréről kielégítő magyarázatunk lenne. A főlsszabadulás óta is elég sok különbö-

zónéha egymással ellentétes, véleménnyel találkozhatunk. Csak a legszélsőségesebbeket említve: volt amikor majdhogy nem szövetséget tételteztünk föl a legmesszebbre látó erdélyi fejedelmek "abszolútisztikus", s a mezővárosi parasztpolgárság antifeudális törekvései közt; máskor viszont talán tulságosan szűkre korlátoztuk a centralizációs politikai- és a polgárias művelődési programok hazai lehetőségeit. Ez nemcsak elméleti bizonytalanságot tükröz, hanem azzal is összefügg, hogy a szorosabb értelemben vett "kulturális virágkorról" - a század derekáról - tulajdonképpen alig áll rendelkezésünkre konkrét és részletes társadalomtörténeti elemzés. Történéseink inkább a megelőző és a következő időszakokkal foglalkoztak /igy Benda Kálmán, Makkai László, Wittman Tibor Bocskay és Bethlen harcaival, a három hajdufelkeléssel és Császár Péter parasztmozgalmával; illetve Benczedy László, Esze Tamás, Várkonyi Ágnes s mások inkább a század utolsó harmadának nemesi és népi "kuruc"-küzdélmeivel/.

A felekezeti és a felekezeten belüli teológiai viták, vallási harcok mezében ebben a korban is osztályok vagy társadalmi rétegek ideológiai koncepciói mérköztek egymással. Valójában erről a rendkívül éles küzdelemről is elég keveset tudunk még, hiszen a sok résztvevő csoport közül ugyszólván csak egynek a fejlődését ismerjük sokoldaluan: a református "belső ellenzékét", a puritánusokét. Aligha nevezhetők azonban biztosnak, árnyaltnak a vezető államegyház - és egyuttal szinte a protestáns területek egész "intézményes kulturájának"- ügyeit mindvégig irányító kálvinista ortodoxiára vonatkozó ismereteink. Még kevésbé világos, hogy milyen szerepet játszottak - a másik póluson - a visszaszorított, de teljesen el nem némult antitrinitárius és egyéb "eretnekségek" a kor hazai szellemi életében.

Nem jártak még kielégítő eredménnyel azok a kísérletek sem, amelyek kulturális örökségünk e fontos részének az európai eszme- és izléstörténet folyamatában való elhelyezésére irányultak. Van olyan fölfogás; amely egy magyar "előfelvilágosodás" kibontakozásának a jeleit látja Apáczaiék törekvéseiben. Néhányan a reneszánsz humanizmus intenzív hatásának elhuzódását hangsúlyozzák. Mások ujabban ellenkezőleg: "igazi barokk rendszer" megvalósulásának tekintik például Comenius elméletét /mint Klaniczay: ItK. 1963, 769./; s a nagy cseh gondolkodó és az európai enciklopédiz-

mus más képviselői által is ösztönzött kulturális fölemelkedésünket már-már a magyar barokk tudományosság hőskorával azonosítják.

Az alábbi cikkek ilyen és hasonló kérdéseknek nemcsak a megoldására, de még a föltevésére sem vállalkoznak. Ehelyett Apáczai és néhány kortársa életét és működését megvilágító - s jórészt ismeretlen vagy elfelejtett - adatok közlésére kerül sor. A kötetben szereplő nagyszámu értelmiségi s az egy-két tanult polgár- és nemesember cselekvő részese volt a kor társadalmi harcainak, vallási, filozófiai vitáinak, s nem utolsó sorban a pedagógiai, természettudományi, orvosi, nyomdai stb. gyakorlatnak. Így végső soron ennek az adatközlő cikkgyűjteménynek mégis csak az a legfontosabb rendeltetése, hogy segítséget nyújtson az 1640-es, 50-es évek magyar szellemi mozgalmaival, protestáns-polgári művelődésünk föllendülésével s ezen belül - többek közt - a fönt jelzett társadalom-, ideológia- és izléstörténeti kérdésekkel foglalkozó további kutatásnak.

Ha a kötet összes cikkeit figyelembe vesszük, akkor a kortársi közösség mellett csak a tanult férfiakra váró elméleti és gyakorlati munkában való részvétel kapcsolja össze cikkeink szereplőit. Bizonytalan és változékony volt ebben a viszonylag békés periodusban is a történelmi helyzet, a közösségi meg az egyéni érdekek és sors. Rendkívül heterogén volt még a legkiválóbbak által elsajátított műveltséganyag is: misztikus, babonás hiedelmek keveredtek benne az értelem világbíró erejét hirdető eszméekkel. Nem a feudális kötöttségekkel következetesen szembenálló polgári, vagy "népi" értelmiségi sematikus "pozitív hőst" termelte ki hát ez a kor sem /mint ahogy néhány szépirodalmi földolgozás alapján gondolhatnánk/; hanem az életsorsok és magatartások tarka sokféleségét produkálta.

Ennek megfelelően erről a kötetről sem mondható el, hogy a világnézeti, a természettudományos, vagy a társadalmi haladás mennyi uttörő harcosáról közöl új adatokat. Hiszen a cikkek néhány csoportja - pl. a váradi iskola tanárainak összeállítása - válogatás nélkül, lehető teljességre törekedve sorakoztatja föl a kor sok értelmiségi szereplőjét. Elképzelhető-e ilyen körülmények között, hogy éppen azok hiányoznának közülük, akiknek sokasága miatt Apáczai olyan őszintén följajdult?! Bizonyos, hogy "pocakos,

bérenc papi bábalak... üres és buta iskolai róka" is akad a kötetünkben földidézett kortársak közt. /Az Apáczai ellen áskálódó, "kevély, botránkoztató" Bártai György okvetlenül ilyen figura lehetett, de föltehetően voltak még társai rosszindulatu korlátolt-ságban. Nemcsak a társadalmi szituációk vagy a műveltséganyag sokféleségéről beszélhetünk. A szorongató gazdasági vagy lelki kényszer nehéz próbáknak tette ki a jellemet is.../

Az ilyen főntartások azonban nem homályosíthatják el azt a tényt, hogy Apáczaival egyidőben, rajta kívül is, igen sokan állták ki a meggyőződés és a jellem próbáját. Egyes művelődési centrumainkban tartósan ők alkották a többséget. Leginkább talán nem is annyira Comenius és Apáczai közvetlen vonzásában, Patakon ill. Kolozsvárt, hanem a pusztulása előtti virágkorát élő Váradon.

A progresszió erőinek a váradi iskola és nyomda, meg a közeli egyházak körül való tömörülése részben megelőzte Apáczai itthoni föllépését. Főleg ez a jelenség - amit már Zoványi és Makkai is megfigyeltek - indokolja azt az eljárást, hogy a váradi vonatkozású cikkeket a kötet élére tettük. Egyébként is ezekben a cikkekben fedezhető föl talán a legtöbb ujdonság, s itt különösen kitűnik Herepei gyűjtőmunkájának jelentősége. A XVII. század eddig szinte"üresnek"számító, negyedik évtizede a váradi kollégium igazi föllandulási idejévé változik olyan források alapján, amikről a korábbi kutatás talán tudomást sem vett: debreceni könyvek bejegyzései, meg a kolozsvári sáfárnak a fejedelmi székhelyre /és onnan/ utazókról készített számadásai alapján.

S ezek a források nemcsak ennek vagy annak az érkezéséről, hivatalba állásáról tudósítanak! Egy könyvajándékozásra vonatkozó néhány soros jegyzet alapján például id. Köleséri Sámuel nemcsak a váradi biblia korrektorának és egy tehetséges prédikátor-író-orvos-dinasztia tagjának tekintjük többé, hanem azok közé a kevesek közé soroljuk, akiknek az angol forradalom iránti aktiv, izzó rokonszenvéről közvetlen, biztos tudomásunk van: barátjának Cromwell-röpiratokat küld, s a naptárt Krisztus születésén kívül az angol szabadság kezdeteitől is számítja.

Az Apáczai váradi, majd gyulafehérvári és kolozsvári elődeiről, kollégáiról, s végül a tanítványokról készült cikkek tulnyomó többsége ebben a kötetben jelenik meg először. Ebből a szempontból csak a negyedik, Apáczai származásával, életének néhány

állomásaival, munkásságának emlékeivel foglalkozó fejezet mondható kivételnek a szabály alól. Ide elég sok olyan cikket vettünk föl, amiknek korábbi változatait folyóiratok már közölték. Ezek egy részét ráadásul Bán Imre kitűnő monográfiája föl is használta. Mégis indokoltnak látszott most a közlés a kötet teljessége érdekében /különbön is jórészt átdolgozott változatokról van szó/.

A szerző néhány adatértelmezésén bizonyára lehetne vitatkozni. /Igy nem látszik eléggé megalapozottnak Harsányi Jakab váradi tanár, majd fejedelmi diplomata és Csepregi Turkovics Mihály hányatott életü kolozsvári kereskedő kiiktatása azoknak a sorából, akik - legalábbis életük egy szakaszában - a puritánus mozgalmat aktívan támogatták./ De még az ilyen esetekben sem tanulság nélkül való az alapos, körültekintő "adatkritika".

Vállalkozásunk céljairól, a cikkek jellegéről, az adatgyűjtő munka meg a szerkesztés szempontjairól szó esett már az Adattár I. kötetének bevezetőjében /Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Bp.-Szeged, 1965. IX-XI./.. A Jakó Zsigmondnak és kolozsvári munkaközösségének szóló köszönetünk ismételt kifejezését csak azzal kell még kiegészítenünk, hogy ez a könyv aligha készülhetett volna el a nélkül a fölbecsülhetetlen értékü segítség nélkül, amit a magyarországi református könyvtárak és levéltárak - s személy szerint ezeknek a gyűjteményeknek a vezetői, különösen Esze Tamás, Módis László és Ujszászy Kálmán - nyújtottak.

A kiadványunk anyagi terheit vállaló intézmények - az akadémiai Irodalomtörténeti Intézet és a szegedi egyetem - nagyvonalu támogatása tette lehetővé e két kötet sokszorosított megjelenését. Egy következő kötetben - néhány összefoglaló cikk mellett - olyan adatokat szeretnénk közölni, amelyek a század utolsó harmadának szellemi mozgalmait segítenek majd megvilágítani.

Keserü Bálint